

De vanzelfsprekendheden voorbij Editiewetenschap en haar publiek: een kritische bevraging¹

Charlotte Cailliau, Universiteit Gent

SAMENVATTING

De verschillende editietheorieën reflecteren weinig over de verwachtingen en wensen van de gebruiker, waardoor een kloof gaapt tussen de editeur en zijn of haar publiek. Die kloof kan pas gedicht worden als de editiewetenschap meer aandacht besteedt aan de lezer en aan de vraag wie die lezer is. Het debat blijkt nog te vaak te gaan over het medium, en de blik van de editeur beperkt zich tot het literatuuronderzoek. Bovendien wordt heel algemeen van ‘de’ literatuurwetenschapper gesproken als ideale recipiënt van de editie en wordt het brede publiek, de in literatuur geïnteresseerde lezer, buiten beschouwing gelaten. Doorgaans zijn er te weinig financiële middelen om zowel de professionele gebruiker als de geïnteresseerde lezer te bedienen met een afzonderlijke editie van eenzelfde werk. Daarenboven is dat bredere publiek veel moeilijker te differentiëren en te definiëren, zoals het proefschrift van Theo Witte (2008a) aantoont. De editeur moet zich desondanks bewust zijn van deze problematiek en met dat publiek rekening houden bij zijn of haar werkzaamheden. Wordt dat als uitgangspunt gekozen voor de opmaak van de editie, dan komt men automatisch terecht bij een hybride editie, zoals het project over de verzen van Willem Kloos (1859-1938) ook laat zien.

1. INLEIDING

Het vergt weinig inspanning om vast te stellen dat de editiewetenschap tegenwoordig uitgegroeid is tot een zelfstandige, theoretisch en methodologisch uitgebouwde discipline, zowel in de Anglo-Amerikaanse landen als in Duitsland, Nederland en Vlaanderen. Dat bewijzen onder andere de verenigingen die zich heel specifiek richten op de editiewetenschap, zoals de *Society*

---

¹ Met dank aan prof. dr. Yves T’Sjoen en dr. Peter de Bruijn voor hun opmerkingen bij eerdere versies.

for *Textual Scholarship*, de *European Society for Textual Scholarship* en de *Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition*. Ze organiseren jaarlijkse bijeenkomsten en geven een tijdschrift uit dat exclusief gewijd is aan de editietheorie en -praktijk.² Daarnaast wordt het vak ook onderwezen aan verschillende universiteiten en zijn er instituten zoals het Huygens Instituut (KNAW) in Den Haag en het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (KANTL) in Gent die zich bezighouden met het concipiëren en samenstellen van wetenschappelijk verantwoorde edities.

Het gaat goed met het vakgebied, misschien zelfs beter dan ooit tevoren. Heel wat edities zijn ondertussen verschenen waarin een werk op een verantwoorde manier wordt gerestaureerd en bewaard voor het nageslacht. Interdisciplinair is er evenwel minder reden tot enthousiasme. Wetenschappelijk verantwoorde edities, de producten van de editiewetenschap,³ raken blijkbaar nog steeds te weinig bij de rest van het wetenschappelijke publiek, en zo wordt de andere taak van de discipline niet voldoende verwezenlijkt. Edities worden immers ook samengesteld om als fundament van tekstonderzoek te kunnen dienen, maar daarvan wordt maar mondjesmaat geprofiteerd door de primaire doelgroep van die edities, namelijk de literatuurwetenschappers. In het openingsartikel van *Text Editing, Print and the Digital World* (Deegan & Sutherland, 2009) verwoordt Kathryn Sutherland het als volgt:

In other words, not only is there no necessary congruence between the work of the textual and the literary critic, but the latter may (and does) regularly labour in cheerful disregard of the critical procedures by which the former shaped and delivered the text. (Sutherland, 2009, p. 15)

Deze kritiek is overigens van alle tijden. In Duitsland zijn de historisch-kritische edities, waarin een editeur zijn of haar vaardigheden in optima forma kon demonstreren, door collega-wetenschappers als te moeilijk en weinig toegankelijk bevonden. Velen maakten dan ook geen of nauwelijks gebruik van die uitgaven, die heel vaak gewoon op de plank bleven staan of nog:

[I]n Germany the practice of preparing historical-critical editions has been compared since the sixties to a state funeral, during which – to put it briefly – the mourned author disappears into a honorary tomb

---

² Die tijdschriften zijn respectievelijk *Textual Cultures* (vroeger *Text*), *Variants* en *editio*.

³ Vooral de historisch-kritische en de studie-edities. Voor (wetenschappelijke) leesedities geldt dat minder.

and “relatives” lose their way amid the gigantic graveyards of the apparatus. (De Bruijn, 2002, p. 114)

Ook in de Nederlandse editiewetenschap, een stroming afgeleid van de Duitse, was dat een veel gehoorde klacht. De Bruijn (idem) schrijft bijvoorbeeld even verder: ‘Without exception, the editions which are published within the series *Monumenta Literaria Neerlandica* are welcomed with superlatives such as “exemplary”, “excellent”, “exceptional”, “praiseworthy” and “monumental”, but they subsequently evoke an almost deathly silence.’ In de Anglo-Amerikaanse editiewetenschap had men daarentegen veel eerder aandacht voor het literatuuronderzoek en is al vroeg geopteerd om één leestekst aan te bieden. Toch bleef ook daar de wetenschapper in de kou staan, want die ene tekst was een geconstrueerde tekst op basis van de (vermoedelijke) laatste auteursintentie.

Het digitale medium zou verbetering in die malaise brengen. In plaats van die ingewikkelde variantenapparaten vol cryptische tekens door te nemen, kon de Duitse en Nederlandstalige onderzoeker nu via enkele muisklikken de varianten op het scherm toveren. Aan de andere kant van de oceaan besliste men daarentegen om niet langer één tekstversie in boekvorm te gieten, maar alle tekstversies zo neutraal mogelijk in een digitaal archief onder te brengen.⁴ Op deze manier werden de vorsers werkelijk gediend, want ze konden onder het juk van de editeur vandaan komen.

De problemen lijken evenwel niet opgelost, en in deze bijdrage wordt nagegaan hoe dat komt. Daarvoor worden eerst de geschiedenissen van de verschillende editiescholen heel beknopt geschetst, ditmaal vanuit het standpunt van de literatuurwetenschapper. De centrale vraag is hoe en in welke mate die aan bod kwam in theoretische beschouwingen van vroeger tot nu.⁵ Daarbij wordt uitvoeriger ingegaan op de Anglo-Amerikaanse editiewetenschappen, omdat hun omgang met het doelpubliek iets gecompliceerder is. Het overzicht wordt afgesloten met de reacties van enkele opposanten op Jerome McGanns opvattingen. Daarna wordt de huidige situatie besproken aan de hand van een

---

⁴ In deze bijdrage gebruik ik consequent de term ‘archief’ als het gaat om het weergeven van tekstversies zonder of met zo weinig mogelijk inmenging van de editeur. Een editie is dan weer een uitgave waar naast een kritische leestekst ook de varianten worden weergegeven.

⁵ Frankrijk wordt niet alleen hier maar ook in de rest van dit artikel buiten beschouwing gelaten, omdat de ‘critique génétique’ zich niet in de eerste plaats bezighoudt met het inrichten van edities voor een bepaald publiek. Dirk van Hulle (2006, p. 10) schrijft: ‘De zogenaamde *critique génétique* is niet in de eerste plaats gericht op het vervaardigen van een editie. Haar onderzoeksobject is de dynamiek van het schrijfproces.’

drietal exemplarische artikels uit *Text Editing, Print and the Digital World* (Deegan & Sutherland, 2009). Daaruit zal blijken dat op dit moment in het debat vooral het medium centraal staat en (opnieuw) niet de ontvanger. Vervolgens wordt geprobeerd nauwkeuriger te bepalen wie of wat het doelpubliek is en worden enkele moeilijkheden blootgelegd. Tot slot wordt het project rond de verzen van Willem Kloos (1859-1938) in het debat betrokken om een voorstel te formuleren over hoe een ‘overbruggende’ editie kan worden ingericht.

2. EEN GESCHIEDENIS VAN CONTACT MET HET LITERATUUR- ONDERZOEK.

2.1. DUITSLAND

Het was Karl Lachmanns methode van ‘recensio’ en ‘emendatio’ die resulteerde in het ontstaan van de typisch Duitse historisch-kritische edities. (Plachta, 1995, p. 505) Eerst moesten alle overgeleverde tekstgetuigen beschreven en geclassificeerd worden volgens hun autorisatie en plaats in het stemma. Daarna konden ‘fouten’ gecorrigeerd worden. Die methode werd onder meer toegepast in de uitgave van het volledige werk van Goethe (1887-1919), waar het evenwel de bedoeling was om de teksten te reconstrueren naar Goethes laatste intenties.⁶ Al snel echter beseften editeurs dat alle versies gelijkwaardig waren en dat de ontwikkeling van het werk centraal moest staan. Hierdoor werd het apparaat het centrum van de editie. In de Duitse editietheorie werd dan ook al vroeg heel veel aandacht besteed aan dat apparaat en hoe het de tekstontwikkeling optimaal kon weergeven. Onder anderen Witkowski, Beißner en Zeller hielden zich bezig met het ontwikkelen en uitdenken van verfijnde variantenapparaten. (Plachta, 1995, p. 508-512)

De documentatie en reconstructie van de tekstgenese was met andere woorden het belangrijkste doel van de Duitse editiewetenschap, en dat kon het beste worden weergegeven in ‘monumentale’ historisch-kritische edities, waarin technische perfectie werd nagestreefd. Verkoopcijfers deden er niet echt toe, want vaak werden deze projecten gefinancierd door instituten die vooral mooie en vele boekdelen wilden waarin het werk van hun auteur verzameld

---

⁶ De bedoelde uitgave is de Weimareditie. Meer informatie over het tot stand komen van deze editie is onder meer te vinden in Nutt-Kofoth (2006).

was.⁷ Hierdoor was er heel weinig contact met de buitenwereld en maar geringe aandacht voor wat het literatuuronderzoek van een editie zou kunnen verwachten. Vandaag krijgen zulke groots opgezette projecten amper nog geldelijke steun, maar nog steeds opereren Duitse editeurs vooral vanuit een ivoren toren, zoals de bijdragen in *Text und Edition* laten zien (Nutt-Kofoth *et al.*, 2000).

Plachta en Van Vliet (2000, p. 11) stellen zich bijvoorbeeld de vraag of het nog zin heeft het werk van een auteur in de grootst mogelijke volledigheid te editeren en of de heel erg gecompliceerde variantenapparaten de edities niet alleen door en voor editeurs maken. Dirk Götsche (2000, p. 48) heeft het even verder eveneens over de gebruiksonvriendelijkheid van de variantenapparaten en ook Nutt-Kofoth (2000, p. 166) stelt een kloof vast tussen de opzet en het gebruik van de historisch-kritische editie: ‘In der Regel werden die historisch-kritischen Ausgaben für die literaturwissenschaftliche Interpretation kaum genutzt.’ Een oplossing ziet hij in het centraal stellen van een werktekst die op de literatuurwetenschap is georiënteerd (2000, p. 201), dus helemaal vrij van diakritische tekens en met varianten in een ander deel van de editie. En idealiter wordt niet alleen met apparaten gewerkt, maar worden de andere versies integraal (bijvoorbeeld met behulp van facsimiles) weergegeven.

2.2. NEDERLAND EN VLAANDEREN

In Nederland is, zoals Marita Mathijsen (2003³, p. 27) aangeeft, pas laat de editiewetenschap als discipline ontwikkeld. In 1979 werd de eerste historisch-kritische editie van *Gedichten* van J.C. Bloem gepubliceerd, die samengesteld was door A.L. Sötemann en H.T.M. van Vliet. Zij volgden daarvoor de principes van de Duitse richting, omdat daar al een paar wetenschappelijke edities verschenen waren en de historisch-kritische editie als type theoretisch gedefinieerd en praktisch ontwikkeld was.⁸ Vier jaar later, in 1983, werd het Bureau voor Basisvoorziening Tekstedities in Den Haag opgericht, dat het wetenschappelijke editeren organiseerde en professionaliseerde.⁹

---

⁷ Voorbeelden zijn: ‘die Grillparzer-Ausgabe anfangs im „Auftrag der Reichshaupt- und Residenzstadt Wien“, Beißners Hölderlin-Ausgabe zuletzt „im Auftrag des Kultusministeriums Baden-Württemberg“ und die Düsseldorfer Heine-Ausgabe „im Auftrag der Landeshauptstadt Düsseldorf“.’ (Plachta & Van Vliet, 2000, p. 12)

⁸ zie ook Plachta & Van Vliet (2002, p. 8-9).

⁹ vergelijk Mathijsen (2003³, p. 27).

De Nederlandse editiewetenschap was evenwel van meet af aan pragmatischer, omdat geldelijke steun moeilijker te verkrijgen was. (De Bruijn, 2002, p. 114) De uitgeverij droeg een deel van het risico, waardoor er toch iets werd verwacht van de verkoop van edities. Van in het begin hadden editoors met andere woorden meer oog voor het beoogde publiek dat ze probeerden te dienen door vooral het variantenapparaat heel wat eenvoudiger in te richten.

The complaint voiced by German editors that the apparatus in a historical-critical edition is a giant graveyard in which the reader wanders around and finally loses his way is not, or is only rarely, heard in the Netherlands. [...] This [...] is undoubtedly due to the fact that the apparatus in Dutch editions has been greatly simplified, a development which has been praised in the professional literature for increasing clarity and furthering comprehension. (De Bruijn, 2002, p. 118)

Daarnaast werden in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw ook hevige betogen gevoerd om ook aan historisch-kritische edities een uitvoerig commentaargedeelte toe te voegen. Dat deel kon immers, onder meer volgens Redbad Fokkema, het aantal lezers aanzienlijk doen groeien.¹⁰

Vlaanderen daarentegen heeft, zoals Van Raemdonck en Vanhoutte (2004, p. 119-120) aantonen, geen enkele traditie in het maken van historisch-kritische edities en pas in 2000 werd het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (CTB) opgericht, waar methodisch aan onderzoek werd gedaan. Daardoor is, zoals de auteurs terecht opmerken, een ‘Vlaamse school’ nog lang niet gedefinieerd (p. 121). Wat wel vaststaat is dat de Vlaamse praktijk eclectischer is of zoals de auteurs het uitdrukken:

Geographically situated in the middle of Europe and used to reading many languages, Flemish scholars have the unique opportunity to study and synthesize the theories and practices of the German, French, Anglo-American, and Nordic schools of scholarly editing. Rather than accepting the guidelines or standards set by one institution, school or research group in one of these countries, Flemish editorial theorists do not hesitate to adapt governing theories and demonstrate an eclectic approach towards the theories of scholarly editing. (Van Raemdonck & Vanhoutte, 2004, p. 121)

---

¹⁰ Aanleiding van die discussie was het verschijnen van de historisch-kritische Nijhoff-uitgave (1993) waarin de editoors Van den Akker en Dorleijn pleitten voor een minimalistische aanpak wat het commentaargedeelte betreft. Een relaas van die discussie is te vinden in De Bruijn (1998).

Op dit moment houdt de productie van edities enerzijds de wetenschappelijke leesedities op papier in, die bedoeld zijn voor een groot publiek. Anderzijds zijn er de elektronische studie-edities die specifiek voor academici zijn bestemd.

2.3. ENGELAND EN DE VERENIGDE STATEN VAN AMERIKA

In het artikel ‘The Importance of Scholarly Editing, and the Question of Standards’ mijmert Paul Eggert over de rol van de editeur. Een editeur, zoals een uitgever of een redactie-medewerker,

mediates, according to defined or undefined standards or conventions, between the text of a document made by another and the audience of the anticipated publication. (Eggert, 2002, p. 17)

De editeur die een wetenschappelijk verantwoorde editie wil samenstellen, moet daarenboven rekening houden met de overlevering van de tekst en de historische tekstvormen respecteren, terwijl ook die editie een weg moet vinden naar het publiek.

The scholarly editor’s responsibilities are and must remain fatally divided between the need to respect the pastness of the past in all its details and the need to make it accessible for readers of today and the future. (Eggert, 2002, p. 19)

Nochtans is die toegankelijkheid voor de lezers lange tijd niet de eerste zorg van editeurs geweest. In de Anglo-Amerikaanse wereld was dat in de eerste plaats het reconstrueren van de tekst zoals de auteur die bedoeld zou hebben. Uit het onderzoek naar het werk van Shakespeare ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw twee richtingen binnen de editiewetenschap, namelijk de ‘best-text’ en de ‘copy-text’ theorie.¹¹ In de eerste benadering ging de editeur ervan uit dat de tekst die het dichtst bij de laatste auteursintentie in de buurt kwam moest worden gekozen, en daarin werden enkel evidente fouten gecorrigeerd. De ‘copy-text’ theorie werd theoretisch gefundeerd door W.W. Greg toen hij in 1950 het invloedrijke artikel ‘The rationale of copy-text’ publiceerde (Greg, 1950-1951). Daarin pleitte Greg voor het toelaten van emendatie tot op het niveau van de varianten. De basis van zijn ‘rationale’

---

¹¹ Zie onder meer Tanselle (1995, p. 20-23).

waren de observaties dat in de Renaissance drukkers zich grotere vrijheden veroorloofden wat de spelling en de leestekens betrof (de ‘accidentals’) dan de woorden (de ‘substantives’) en dat auteurs bij het nakijken van proeven vooral op de woorden letten. Greg concludeerde daaruit dat een editeur als ‘copy-text’ de tekstversie moest nemen die volgens de overlevering het meest verwant was met het manuscript van de auteur, omdat die versie waarschijnlijk nog het grootste aantal ‘accidentals’ van de auteur zelf bevatte. Latere geautoriseerde ‘substantives’ en correcties van de auteur dienden dan door de editeur aan de versie toegevoegd te worden. Op deze manier ontstond een eclecticische tekst, een tekst die als zodanig nooit bestaan had. Fredson Bowers nam de theorie van Greg over en ontwikkelde die verder, zodat ze ook bruikbaar zou zijn bij het opstellen van edities van werken waarvan er naast drukken ook handschriften overgeleverd waren.

Op basis van de theorie van Greg en Bowers werd in 1963 het ‘Center for Editions of American Authors’ (CEAA) opgericht, waaruit in 1976 het ‘Committee on Scholarly Editions’ (CSE) ontstond. Dat wetenschappelijke orgaan gaf advies aan editoren, voerde kwaliteitscontroles uit en waakte er over dat bepaalde normen gehaald werden (Nowak, 1996, p. 2). Eén van hun eisen was dat de editie een doorlopende leestekst vrij van varianten moest bevatten, want zoals in de beginselverklaring van het CSE stond:

The CSE is by no means concerned solely with full-scale scholarly editions, multivolume editions, or editions published only in hard covers. Indeed, one of its aims is to foster the dissemination of reliable texts in single volumes appropriate for classroom use and available to the general reading public.¹²

Met andere woorden: een editie mocht niet langer enkel een beperkt publiek, meerbepaald literatuurwetenschappers, dienen, ook het literatuuronderwijs en geïnteresseerde lezers moesten met de editie kunnen werken. Ondanks deze goede bedoelingen en het revolutionaire standpunt vergeleken met de andere scholen, werd er niet bij stilgestaan dat lezers met die ‘reliable texts’ niet veel konden aanvangen.

Pas vanaf de jaren 1980 kwam daar verandering in. Men realiseerde zich dat eclecticische teksten vaak heel sterk afweken van de versies die voor de receptie belangrijk waren geweest. Dat en de erkenning dat de laatste intentie van

---

¹² <<http://www.iupui.edu/~peirce/writings/cse.htm>> [26 augustus 2009]

de auteur niet alleenzigmakend was, zorgden ervoor dat de principes van Greg en Bowers op de helling kwamen te staan. De meest invloedrijke vertegenwoordiger van deze breuk was Jerome McGann.

McGann is vooral bekend van zijn pleidooien voor een contextuele editie-theorie en -praktijk. In *A critique of modern textual criticism* (1983) en later in *The textual condition* (1991) beargumenteerde hij dat literatuur in essentie een sociale daad is en dat de schrijver altijd wordt beïnvloed door en betrokken is bij verschillende culturele instituties van publicatie tot receptie. De auteur was met andere woorden niet de belangrijkste bron van betekenis en waarde en edities op basis van de laatste auteursintentie creëerden een verkeerd beeld. Vanuit die gedachtegang begon McGann te werken aan het *Rossetti Archive*, een digitaal archief rond en met het werk van Dante Gabriel Rossetti. In *Radiant textuality* (2001) deed hij verslag van de werkzaamheden aan dat project en ging hij dieper in op de implicaties die aan het creëren van een digitaal archief verbonden waren.

McGann (2001, p. 55-57) stelt ten eerste vast dat het boek steeds de ultieme informatiebron geweest is. Die vorm brengt echter ook limieten met zich mee. Omdat niet alle versies kunnen worden weergegeven, worden de varianten bijvoorbeeld in ellenlange lijsten met diakritische tekens opgesomd. Hierdoor zijn die edities zo goed als onbruikbaar. Een andere beperking is dat enkel de semantische inhoud van de tekst kan worden opgenomen. Opvoeringen van toneelstukken, uitvoeringen van liederen of de bibliografische code van het boek kan men niet aanbieden.¹³ Digitale archieven laten ten tweede toe door een grote massa materiaal te navigeren en die documenten, of delen daarvan, te verbinden via complexe structuren. De gebruiker krijgt dus heel veel materiaal direct op het scherm en moet de verschillende tekstversies niet langer uit de variantenapparaten reconstrueren. Ten slotte brengt een archief met zich mee dat de vrijheid van de gebruiker wordt gegarandeerd. Er is geen centrale tekst waarrond de overige documenten georganiseerd zijn en de editeur voert geen ingrepen door in de verschillende tekstversies.

McGanns opvattingen kenden heel wat navolging, maar ook tegenstanders. Dirk van Hulle (1998, p. 99-100) noemt onder meer G. Thomas Tanselle en

---

¹³ De bibliografische code plaatst McGann tegenover de linguïstische code (de woorden van een tekst) en is niet helemaal hetzelfde als de 'paratekst' zoals die onder meer wordt beschreven door Genette. De bibliografische codes zijn de materiële en institutionele omstandigheden die een tekst omringen.

Ian Small, die erop wezen dat een archief toch niet zo neutraal was als het leek.¹⁴ Peter Shillingsburg zag dan weer andere nadelen:

An archive of texts with links and annotations has the advantage of reducing the exercise of individual judgment to a minimum. The disadvantages of archives are that they are clumsy, daunting, tedious, and overwhelming to use. (Shillingsburg, 1998, p. 148)

3. BOEK OF DIGITAAL

In *Text Editing, Print and the Digital World* zijn het vooral de artikels van Kathryn Sutherland, Edward Vanhoutte en Linda Bree en James McLaverty die zich buigen over de vraag of digitale archieven en edities voldoen aan de verwachtingen van literatuurwetenschappers.¹⁵ Sutherland (2009, p. 14) stelt vast dat vooral in het commentaargeedeelte de discrepantie tussen editeurs en de doelgroep duidelijk wordt. Editeurs geven immers het liefste zo weinig mogelijk commentaar, omdat dat onderdeel altijd als het minst wetenschappelijke (lees: meest interpretatieve) werd beschouwd. Literatuurwetenschappers daarentegen verwachten uitgebreide annotaties en een commentaar in een editie, omdat zij ervan uitgaan dat de editeur de uitgelezen persoon is om die informatie te verstrekken.

Sutherland vermoedt bovendien dat een verandering van medium niet meteen meer gebruikers zal opleveren.

If we have lived through a century of cheerful disregard for or simple trust in our major paper critical editions by most professional readers (and I do not think this is an exaggeration) what makes us believe that a new medium will provoke a new, engaged response? (p. 19)

En dat zal zeker niet het geval zijn als editeurs er blijven van uitgaan dat elke gebruiker zijn of haar eigen editeur wil zijn. Integendeel, volgens Sutherland

---

¹⁴ Van Hulle (1998, p. 99) schrijft: 'Dat "documentary editions" of hypertext-archieven zoals dat van McGann minder inmenging van de editeur zouden vergen is slechts een indruk. Data moeten ingegeven worden; de keuze welke gegevens opgenomen worden en welke niet, en de manier waarop ze gepresenteerd zullen worden, is bepaald door de editeur. Bovendien is elke transcriptie op zich al een interpretatie.'

¹⁵ Respectievelijk zijn dat 'Being critical: Paper-based Editing and the Digital Environment', 'Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?' en 'The Cambridge Edition of the Works of Jonathan Swift and the Future of the Scholarly Edition'.

wil de gebruiker een editie met de tekstversies geordend en met elkaar in verband gebracht door de editeur. Sowieso lijkt Sutherland niet meteen gevonden voor het nieuwe medium, omdat het nog te weinig bestudeerd is. Daarnaast kunnen facsimiles niet de volledige bibliografische code weergeven, in tegenstelling tot wat McGann beweert. Enkel het uitzicht van het boek kan nagebootst worden, maar dat is maar één aspect. Hoe een boek voelt en hoeveel het weegt, zijn volgens Sutherland eveneens cruciale elementen die op een of andere manier de betekenis van een literair werk mee bepalen: ‘A book doesn’t simply contain the inscription of a text, it *is* the inscription.’ (p. 21)

Daarom is volgens Sutherland de literatuurwetenschapper nog steeds het meest gediend met een stabiele tekst in boekvorm zonder een weergave van de varianten. Digitaal kunnen dan wel de andere versies van de tekst komen, zodat tekstvergelijking mogelijk wordt, maar de editie op papier blijft centraal staan.

Edward Vanhoutte, ziet daarentegen meer toekomst in het nieuwe medium, maar stelt in het artikel ‘Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?’ eveneens vast dat lezers van wetenschappelijke edities behoorlijk moeilijk te vinden zijn. Die lezers zijn daarenboven vooral geïnteresseerd in de leestekst en het commentaargedeelte en minder in de genese en de varianten. Vanhoutte schrijft:

[W]e are creating the wrong types of editions even for the obvious supporters inside the scholarly community. How did that happen? I argue that the diverse theories of the various editorial traditions have resulted in ambiguous and ambidextrous scholarly editions that are estranged from their primary users. (Vanhoutte, 2009, p. 104)

De editeur moet daarom opnieuw toenadering zoeken tot zijn publiek, en het digitale medium is daar uitermate geschikt voor. Meer opslagcapaciteit beschikbaar, toegang tot afbeeldingen en facsimiles en het weergeven van alle tekstversies zijn de grote voordelen. Vanhoutte onderscheidt bovendien twee soorten edities: de leeseditie of de minimale editie en de historisch-kritische editie of de maximale editie (p. 100). De minimale editie biedt één leestekst aan, eventueel aangevuld met annotaties, met een editeur die optreedt als bewaarder van de tekst. De maximale editie toont aan dat een tekst altijd in beweging is, doordat een editeur nauwgezet alle versies van een werk aanreikt. Op deze manier is het mogelijk om een kritisch geëditteerde leestekst aan te bieden die de gebruiker zo belangrijk vindt. En tegelijkertijd zorgt dit

model ervoor dat het werk van de editeur kan gecontroleerd worden door verschillende versies van de tekst op te roepen.

Voor Linda Bree en James McLaverty ligt de oplossing om de afstand tussen de literatuurwetenschapper en de editie te verkleinen in nog een andersoortige editie. Zij trekken voor hun project met de verzamelde werken van Jonathan Swift nog volop de kaart van de editie in boekvorm, weliswaar aangevuld met een elektronisch deel. Voor hen heeft zo'n editie nog steeds heel veel (vooral praktische) voordelen ten opzichte van digitale edities. Er is bijvoorbeeld minder technische kennis vereist en de editie kan per boekdeel afgewerkt worden. Daarnaast verkopen gedrukte edities beter, en is het duidelijk wie wat krijgt van de winst. Digitale edities, daarentegen, zijn ten eerste duurder om te produceren, en er kan ook geen vergoeding gevraagd worden om ze te consulteren. Ze bevatten immers vaak al materiaal dat ergens anders vrij te vinden is (zoals bijvoorbeeld via Google). Bovendien vragen digitale edities ook veel onderhoud, terwijl na de publicatie van een boek de auteur zich niets meer (of weinig) van het werk hoeft aan te trekken. Daarnaast wensen literatuurwetenschappers nog veel meer een gedrukte tekst en is het niet zeker of dat meteen zal veranderen.

We still see the value of printed volumes, in each of which a scholar, or pair of scholars, who have spent years working in a dedicated way with the text and its contextual information are able to present the fruits of that study in a form which enables the scholarly reader to find, within the pages of a book, a reliable text produced on principles clearly explained and with detail of variants from the chosen copy text, information on how the work was produced and with which large or small variants, and informed explanation of historical, cultural, literary and linguistic issues. And there is, after all, at the very least, something appropriate about reproducing in printed form a work originally intended and designed as a printed book or pamphlet. (Bree & McLaverty, 2009, p. 131)

Het project rond Swift zal concreet een leestekst in boekvorm aanbieden, aangevuld met een inleiding die het werk in een literaire en historische context plaatst, een lijst met emendaties en varianten en een verantwoording van de keuze van de basistekst. Het elektronische deel, opgevat als archief, zal alle versies van het werk bevatten begeleid door een essay dat gedetailleerd weergeeft welke plaats de versie in de ontstaansgeschiedenis van het werk heeft. Dat elektronische deel zal overigens door het CTB gerealiseerd worden.

4. WELK DOELPUBLIEK!?

Dit overzicht van de geschiedenis en ontwikkeling van het editeren in de verschillende scholen maakt een en ander duidelijk. Ten eerste wordt de term ‘literatuurwetenschapper’ nogal achteloos aangewend. Maar heel weinig editeurs lijken zich af te vragen wie achter dat begrip zou kunnen schuilgaan.¹⁶ Vragen zoals ‘bij welk soort literatuuronderzoek zijn edities bruikbaar’ en ‘welke onderdelen van een editie zijn wenselijk voor literatuuronderzoek’ worden te weinig gesteld. De primaire doelgroep van de wetenschappelijke edities is met andere woorden niet genoeg bestudeerd en gedefinieerd. Hier en daar worden wel verschillende groepen gedifferentieerd, maar dan al te vaak op basis van lang geleden vastgelegde editieregels, waarbij de doelstelling van de editeur of de aard van de tekst bepaalt hoe een tekstuitgave wordt ingericht.¹⁷ Dat betekent dat het nog steeds de editeurs zelf zijn die beslissen hoe edities worden vormgegeven en welke projecten kans van slagen hebben. Hierbij komt dat het digitale medium het probleem niet echt oplost. Integendeel, de verschillende bijdragen in *Text Editing, Print and the Digital World* laten zien dat heel snel wordt vervallen in een discussie over de keuze tussen het papieren en het digitale medium. Zolang er geen consensus is over de vraag waar het literatuuronderzoek mee zou gediend zijn, is die evenwel vrij zinloos.

Er moet bijgevolg nog meer en efficiënter teruggekoppeld worden naar wat er in andere disciplines gebeurt. Dat betekent niet dat de editie aan wetenschappelijkheid moet inboeten, nog steeds moet die samengesteld worden volgens de vigerende normen van de discipline. Op deze manier hebben literatuurwetenschappers een betrouwbare tekstuitgave voor handen. Dat betekent wel dat de noden van literatuurwetenschappers beter in kaart moeten worden gebracht. Een initiatief in die zin is Bert Van Raemdoncks USER-project dat aan het CTB wordt uitgevoerd. In dit onderzoek, genaamd Using Scholarly Editions for Research, verzamelt hij gegevens aan de hand van een tweetalige vragenlijst over het gebruik van digitale briefencorpora en tekst-edities. Die is in het bijzonder opgesteld om een vollediger beeld te krijgen van de gebruikers van onder meer de ‘Corpusverzameling en online editie

---

¹⁶ Vanhoutte (2009, p. 100) merkt op: ‘The audience for scholarly editions of any kind is ill-defined and generally overestimated.’

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Mathijsen (2003³, p. 38-40) en de bepalingen over het vaststellen van het doelpubliek.

van de correspondentie rond het tijdschrift *Van Nu en Straks* die in voorbereiding is.¹⁸

Een groter probleem is dat editeurs zich al te vaak op de professionele lezer concentreren, terwijl het zeker ook de bedoeling zou moeten zijn dat met één editie zoveel mogelijk lezersgroepen bereikt worden. Er is alleen al te weinig geld om van eenzelfde werk of auteur verschillende edities samen te stellen. Editiewetenschap moet dienstbaar zijn, en dan vooral voor de lezer, en trachten een zo breed mogelijk publiek te bereiken, te beginnen in het onderwijs. Dat publiek valt evenwel moeilijk te bepalen. Allereerst is het lezen van klassieke, geëditteerde teksten in het huidige cultuur- of medialandschap alles behalve een modieuze activiteit. In het rapport 'Lezen we nog?' stelt Nienke de Vries in opdracht van Stichting Lezen vast dat '[l]ezen, een aloude en lang geliefde bezigheid in de vrije tijd, steeds minder populair [wordt].' (De Vries, 2007, p. 10) Ten tweede is nog maar heel weinig onderzoek verricht naar het in kaart brengen van lezersgroepen, ook wat de methodologie betreft. Onlangs heeft Theo Witte wel voor het bestuderen van de literaire ontwikkeling van leerlingen in het voortgezet onderwijs een instrument ontwikkeld, maar hij geeft zelf toe dat er nog heel veel werk moet gebeuren.¹⁹

In zijn proefschrift onderscheidt hij onder meer enkel in de tweede fase van het voortgezet onderwijs in Nederland al zes niveaus van literaire competentie met betrekking tot het lezen van moderne romans (Witte, 2008a, p. 107). Om de ontwikkeling van elk van die niveaus te stimuleren is het vervolgens nodig dat 'het juiste boek op het juiste moment' wordt gelezen (p. 20). Niet elke roman is geschikt om in de bovenbouw van het secundaire onderwijs gelezen te worden, zoals bijlage twee achteraan in zijn boek verduidelijkt. Dat brengt met zich mee dat alleen al de lijstjes met te editeren werken er heel anders zouden uitzien als de editiewetenschap zich ook meer op het literatuuronderwijs zou concentreren.

---

¹⁸ <<http://www.kantl.be/ctb/USER/>> [7 januari 2010]

¹⁹ Witte (2008b, p. 27) doet daarom enkele aanbevelingen: 'Aanbevelingen voor verder onderzoek hebben betrekking op de replicatie van delen van dit onderzoek. Ook is aanvullend onderzoek nodig naar de literaire ontwikkeling van jongens en van vwo-leerlingen op de niveaus 4, 5 en 6. Daarnaast is het van belang dat op een vergelijkbare wijze onderzoek wordt gedaan naar het poëzieonderwijs. Er is ook een aanbeveling gedaan voor een onderzoek naar de didactische condities voor literatuurgeschiedenis en het lezen van oude teksten. Verder ligt het voor de hand om het stelsel van ontwikkelingsniveaus uit te breiden naar het basisonderwijs, de onderbouw en naar het academische literatuuronderwijs.'

Minutieus lezersonderzoek is met andere woorden niet zo eenvoudig uit te voeren. Dat betekent evenwel niet dat de editeur deze problematiek kan negeren. De makers van edities moeten er zich bewust van worden dat ‘de’ lezer niet bestaat en dat er verschillende lezersgroepen met een editie bediend moeten kunnen worden. Praktisch gezien vereist dat een heel flexibel basismodel waarin gemakkelijk aanpassingen voor de verschillende doelgroepen doorgevoerd kunnen worden. De editie die het beste als gietvorm kan dienen is een hybride editie.

5. KLOOS’ VERZEN IN EEN HYBRIDE EDITIE²⁰

Een hybride editie wordt door Harold Short als een ‘ideale’ vorm omschreven.

Thus I do not see ‘hybrid’ as merely an intermediate stage between ‘paper’ and ‘digital’; rather as something long term, perhaps even in some way ‘ideal’, in which a paper or material original is preserved and treasured for what it is, and the electronic is exploited for what it makes possible. (Short, 2006, p. 16)

De hybride editie verschijnt met andere woorden niet alleen op papier of niet alleen digitaal, maar bestaat enerzijds uit een boekdeel en anderzijds uit een digitaal deel, elk met een heel specifieke functie. Deze twee delen zijn bovendien volledig complementair en vormen samen de editie. Het boekdeel noch het digitale deel kan apart bestaan en het eerste deel is geenszins ondergeschikt aan het tweede of omgekeerd. Daarenboven wordt het digitale deel expliciet als een editie opgevat en dus niet als een archief.

Hybride edities kennen nog geen lange traditie, zoals Christian Janss (2004, p. 125) opmerkt, en nog maar weinig edities hebben zich expliciet als een hybride uitgave geprofileerd. Eén van de weinige edities die zich wel expliciet zo concipieert, is de editie van Stijn Streuvels’ *De teleurgang van den Waterhoek* (1999-2000) door Marcel De Smedt en Edward Vanhoutte (Streuvels, 1999; De Smedt & Vanhoutte, 2000). Die editie bestaat uit een CD-Rom die de volledige tekst van enkele versies bevat en een boek met een kritische leestekst. Geheel in de

---

²⁰ De verzen van Kloos verschenen in drie bundels: *Verzen* (1894), *Verzen II* (1902) en *Verzen III* (1913). De eerste bundel werd driemaal herdrukt (respectievelijk in 1902, 1917 en 1932), *Verzen II* kende één herdruk in 1923. Een uitgebreide drukgeschiedenis en andere bijzonderheden vooral wat die eerste druk betreft zijn te vinden in C. Cailliau (2009).

traditie van de Duitse editiewetenschap ziet Janss het digitale deel evenwel vooral geschikt voor het herbergen van de varianten. Als het apparaat immers makkelijker te ‘lezen’ valt, zal de editie meer lezers aanspreken, of daar gaat men toch van uit. Mijns inziens lost dat maar ten dele de terecht aangehaalde problemen in de bundel *Text Editing* op, en daarom zal de op stapel staande editie van de verzen van Kloos nog net iets anders ingericht worden.

Op papier komt in ieder geval een kritisch geëditteerde leestekst en een beknopte tekstverantwoording. Op die manier is een citeerbare tekst, onmisbaar voor het onderzoek, binnen ieders handbereik. Ten tweede kan een boekdeel grotere projecten legitimeren en lezers aanmoedigen om ook het digitale deel erbij te nemen. Tot slot is in een boek lezen nog steeds veel aangenamer dan op een scherm en kan met het boekdeel als uithangbord voor de hele editie een groter publiek bereikt worden. Daarnaast komt een monografie over Kloos’ poëtisch werk. Die zal een receptie- en een ontstaansgeschiedenis van de verzen bevatten en enkele hoofdlijnen in de evolutie van Kloos als dichter aangeven. Zoals onder meer De Bruijn (2002, p. 120-121) ook vaststelt, zijn die hoofdstukken het populairst onder lezers. Zij gaan er immers vanuit dat de editeur het werk door en door kent. Die monografie komt op papier, om het lezen ervan aangenamer te maken, maar ook digitaal, zodat de tekst makkelijk doorzoekbaar is op bijvoorbeeld personen of verzen.

Het digitale deel zal ontwikkeld worden door het Huygens Instituut en online beschikbaar worden gesteld. Het openingsscherm zal ten eerste bestaan uit een korte inleiding op het werk en de auteur. Aan de linkerkant zullen daarnaast twee knoppen te vinden zijn, die elk een specifieke ingang in de editie zullen vormen. Achter de eerste knop zullen alle versies zitten die de auteur heeft verzorgd en/of toegestaan, maar ook de verschillende drukken en de voorpublicaties in periodieken en handschriftelijk materiaal uit onder meer het archief van de auteur. Een stemma, dat de versie of versies accentueert die op dat moment actief zijn, zal daarenboven voortdurend zichtbaar blijven (bijvoorbeeld bovenaan in een hoek). Met andere woorden alle versies die de auteur heeft verzorgd en/of toegestaan, worden integraal in de editie opgenomen.

Elke bron wordt daarenboven aangeboden in facsimile. Op deze manier kan de editie een indicatie geven van de bibliografische code die onder meer door Jerome McGann is beschreven. Daarnaast kan de gebruiker aan de hand van de facsimiles de verschillende versies integraal bekijken en het werk van de editeur controleren. Die facsimiles zullen overigens naast elkaar kunnen worden geplaatst op het bureaublad, gedicht per gedicht. Zo zal de gebruiker zelf kunnen

bepalen wat hij of zij op het scherm wenst te zien, zelf een hiërarchie opstellen en het materiaal beter kunnen doorzoeken. Naast facsimiles zullen ook transcripties van de geautoriseerde tekstversies opgenomen worden. Die transcripties zullen kritisch worden aangeboden, dat wil zeggen gezuiverd van zetfouten.²¹ Kloos keek niet al te nauwgezet zijn drukken na, wat betekent dat er nog veel fouten zijn blijven staan die binnen een gegeven context geen zinnige lezing toelaten. Elke geautoriseerde versie zal daarbij als basistekst kunnen dienen, en de varianten zullen vanuit elke versie kunnen worden opgeroepen. De gebruiker zal tot slot ook commentaar kunnen oproepen, als hij of zij die wenst te zien, en de receptie- en ontstaansgeschiedenis naast de verzen plaatsen.

De tweede knop zal de gebruiker doorverwijzen naar een sterk vereenvoudigde editie. Die zal enkel een leestekst, gebaseerd op de eerste druk, bevatten van de drie bundels en commentaar bij de verzen.²² Concreet betekent dat twee panelen, één met de tekst en één met commentaar in de vorm van annotaties of zelfs vertalingen, die meteen op het scherm verschijnen. De annotaties zullen bijvoorbeeld ingevoegd worden bij moeilijke woorden of persoonsnamen. Maar ook daar waar Kloos zich bij het verzen schrijven baseerde op de Griekse mythologie zullen uitgebreide aantekeningen aangebracht worden.²³ De vertaling is dan weer essentieel bij de Franse en Duitse verzen die Kloos schreef.²⁴ Het is immers wat deze kwestie betreft zoals Marita Mathijssen schrijft in het artikel ‘Een knieval voor de luie lezer?’

[M]aak het de geïnteresseerde lezer makkelijk, anders haakt hij af nog voor hij goed en wel begonnen is. (Mathijssen, 2003, p. 119)

---

²¹ Zo zal ook aan de eerste taak van de editiewetenschap worden voldaan, namelijk het restaureren en bewaren van teksten voor het nageslacht.

²² Dat betekent uiteraard niet dat twee verschillende edities moeten worden samengesteld. Al het benodigde materiaal zal immers in extenso aanwezig zijn achter de eerste knop. Drukt men op de tweede dan wordt uit dat materiaal een leestekst en commentaar geregenereerd.

²³ Hiermee worden de drie langere, poëtische fragmenten *Okeanos*, *Sappho* en *Rhodopis* bedoeld die Kloos opnam in zijn eerste bundel *Verzen* (1894).

²⁴ Het gaat meerbepaald om de Duitse verzen (ook wel ‘Knabenklagen’ genoemd) ‘Wenn ich mich still auf deinen Wellen wiege’, ‘Ich höre leise meine Seele singen’, ‘Es hat die Welt viel liebliche Gestalten’, ‘Was soll mir noch Ihr schmeichlerisches Singen.’, ‘O, zürmt nur nicht, Ihr Christen und Asceten,’ gepubliceerd in *Verzen* (1894) van bladzijde 90 tot en met 94 en ‘Ich möchte schmiegen mich an jenen Gliedern,’ ‘Mein armes Herz, wie wird es dir ergehen.’, ‘Was mir im Herzen liegt, soll ich bekennen.’, ‘Mein Herz, du hast ja lang und tief gesonnen.’, ‘O, Stunden giebt’s im bunten Menschenleben.’, ‘Ein Gott zu sein, zu lichterlohen Gluthen’, ‘Du weiszt, wie sehr Dich meine Klagen riefen.’, ‘Die Blume wendet ihr Gesicht zur Sonne,’ en ‘Da jetzt ein jeder Ochs, der kann begatten,’ uit *Verzen II* (1902, p. 194-202). Overgeleverde Franse verzen zijn: ‘O ma trop courte et délicate vie,’ ‘Oh, le doux bonheur d’être une fois sage,’ (*Verzen*, 1894, p. 245-246) en ‘Me voici, mes amis! voyez donc où je suis.’ (*Verzen II*, 1902, p. 41).

In ieder geval hoeft de editeur niet langer te kiezen, zoals Mathijssen de situatie in 2003 nog analyseerde:

Ik vrees dat er nog maar twee wegen voor een editeur zijn: Óf hij houdt zich aan de basistekst, zo secuur mogelijk en zonder compromis en hij maakt een goede editie voor tien mensen. Óf hij zet rigoureuus de oude taal overboord en hertaalt. [...] Hertaling is de enige weg naar de hedendaagse lezer. (p. 125)

Hoewel Mathijssen het in haar tekst over de hertaling heeft van historische, Nederlandstalige werken, is haar uitspraak mijns inziens ook toepasbaar op teksten in een andere taal dan het Nederlands. We kunnen er niet van uitgaan dat elke gebruiker voldoende kennis heeft van het Frans en het Duits om de volledige inhoud van de anderstalige verzen af te leiden. Daarom moet er assistentie aanwezig zijn waar die nodig zou kunnen zijn. In een hybride editie kan dat en hopelijk lukt het ook.

Literatuurlijst

- Bree, L. & McLaverty, J. (2009). 'The Cambridge Edition of the Works of Jonathan Swift and the Future of the Scholarly Edition.' In Deegan, M. & Sutherland, K. (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate, p. 127-136.
- Cailliau, C. (2009). 'Jong bezielde of oud bedaaard? Een nieuwe editie van Willem Kloos' Verzen en de keuze van de basistekst.' *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 125/4: 404-418.
- CSE (2009). 'Aims and Services of the Committee on Scholarly Editions.' <<http://www.iupui.edu/~peirce/writings/cse.htm>> [7 januari 2010]
- De Bruijn, P. (1998). 'Editiewetenschap in ontwikkeling. Recente literaire uitgaven in Nederland.' In Vanhoutte, E. & Van Hulle, D. (red.), *Editiewetenschap <!-- in de praktijk -->*. Gent: Genese & KANTL, p. 37-50. <<http://ctb.kantl.be/pub/editiewetenschap/debruijn.htm>> [7 januari 2010]
- De Bruijn, P. (2002). 'Dancing around the Grave. A History of Historical-Critical Editing in the Netherlands.' In Plachta, B. & Van Vliet, H.T.M. (red.), *Perspectives of Scholarly Editing/Perspektiven der Textedition*. Berlin: Weidler Buchverlag, p. 113-124.
- Deegan, M. & Sutherland, K. (red.) (2009). *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate.
- De Smedt, M. & Vanhoutte, E. (2000) *Stijn Streuvels, De Teleurgang van den Waterhoek. Elektronisch-kritische editie/electronic-critical edition*. Amsterdam: Amsterdam University Press/KANTL. (CD-Rom).

- De Vries, N. (2007). 'Lezen we nog? Een inventarisatie van onderzoek op het gebied van lezen en leesbevordering.' <http://www.lezen.nl/index.html?spsearch=&age_group_id=0&menu_item_id=2001&sp1=49> [7 januari 2010]
- Eggert, P. (2002). 'The importance of Scholarly Editing, and the Question of Standards.' In Plachta, B. & Van Vliet, H.T.M. (red.), *Perspectives of Scholarly Editing/Perspektiven der Textedition*. Berlin: Weidler Buchverlag, p. 15-26.
- Göttsche, D. (2000). 'Ausgabentypen und Ausgabenbenutzer.' In Nutt-Kofoth, R., Plachta, B., Van Vliet, H.T.M. & Zwerschina, H. (red.), *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, p. 37-63.
- Greg, W.W. (1950-1951). 'The rationale of copy-text.' *Studies in Bibliography*, 3: 19-36.
- Huygens Instituut (2007). Nieuwe wegen. Onderzoeksprogramma 2007-2011. <<http://www.huygensinstituut.knaw.nl/wp-content/bestanden/Onderzoeksprogramma-2007-2011.pdf>> [7 januari 2010]
- Janns, C. (2004). 'Zur Darstellung von Varianten in historisch-kritischen Hybrid-Ausgaben. Mit dem Beispiel der Edition Henrik Ibsens Schriften.' *editio*, 18: 125-144.
- Kloos, W. (1894). *Verzen*. Amsterdam: W. Versluys.
- Kloos, W. (1902). *Verzen II*. Amsterdam: W. Versluys.
- Mathijssen, M. (2003³). *Naar de Letter. Handboek Editiewetenschap*. Den Haag: HI (1997).
- Mathijssen, M. (2003). 'Een knieval voor de luie lezer? Hertaling als enig redmiddel voor historische literatuur.' *Nederlandse Letterkunde*, 8/2: 116-129.
- McGann, J. (1983). *A critique of modern textual criticism*. Chicago: University of Chicago Press.
- McGann, J. (1991). *The textual condition*. New Jersey: Princeton.
- McGann, J. (2001). *Radiant textuality: literature after the world wide web*. New York: Palgrave.
- Nowak, H. (1996). 'Umbruch-Zeiten. Paradigmenwechsel innerhalb der anglo-amerikanischen Editions-wissenschaft.' *editio*, 10: 1-24.
- Nutt-Kofoth, R. (2000). 'Schreiben und Lesen. Für eine produktions- und rezeptionsorientierte Präsentation des Werktextes in der Edition.' In Nutt-Kofoth, R., Plachta, B., Van Vliet, H.T.M. & Zwerschina, H. (red.), *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, p. 165-201.
- Nutt-Kofoth, R. (2006). 'Two Paradigms in 19th Century German Editing.' *Variants*, 5: 315-330.
- Nutt-Kofoth, R., Plachta, B., Van Vliet, H.T.M. & Zwerschina, H. (red.) (2000). *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Plachta, B. (1995). 'German Literature'. In Greetham, D.C. (red.), *Scholarly Editing. A guide to research*. New York: Modern Language Association of America, p. 504-529.
- Plachta, B. & Van Vliet, H.T.M. (2000). 'Überlieferung, Philologie und Repräsentation. Zum Verhältnis von Editionen und Institutionen'. In Nutt-Kofoth, R.,

- Plachta, B., Van Vliet, H.T.M. & Zwerschina, H. (red.), *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, p. 11-35.
- Shillingsburg, P. (1998). 'A Resistance to Contemporary German Editorial Theory and Practice.' *editio*, 12: 138-150.
- Shillingsburg, P. (2000). 'Anglo-amerikanische Editionswissenschaft. Ein knapper Überblick.' In Nutt-Kofoth, R., Plachta, B., Van Vliet, H.T.M. & Zwerschina, H. (red.), *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, p. 143-164.
- Short, H. (2006). 'The Role of Humanities Computing: Experiences and Challenges.' *Literary and Linguistic Computing*, 21/1: 15-27.
- Streuvelds, S. (1999). *De Teleurgang van den Waterhoek*. Tekstkritische editie door Marcel De Smedt en Edward Vanhoutte. Antwerpen: Manteau.
- Sutherland, K. (2009). 'Being Critical: Paper-based Editing and the Digital Environment.' In Deegan, M. & Sutherland, K. (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate, p. 13-25.
- Tanselle, G.T. (1995). 'The Varieties of Scholarly Editing.' In Greetham, D.C. (red.), *Scholarly Editing. A guide to research*. New York: Modern Language Association of America, p. 9-32.
- Vanhoutte, E. (2009). 'Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?' In Deegan, M. & Sutherland, K. (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate, p. 99-110.
- Van Hulle, D. (1998). 'Denkt aleer ge doende zijt,... Elektronische teksteditie.' In Vanhoutte, E. & Van Hulle, D. (red.), *Editiewetenschap <- - in de praktijk - ->*. Gent: Genese & KANTL, p. 93-106. <<http://ctb.kantl.be/pub/editiewetenschap/vanhulle.htm>> [7 januari 2010]
- Van Hulle, D. (2006). 'Introductie: denkwerk en pennengekras.' In Van Hulle, D. & T'Sjoen, Y. (red.), *Denken op papier. Tekstgenetische studies*. Antwerpen: AMVC, p. 9-16.
- Van Raemdonck, B. & Vanhoutte, E. (2004). 'Editorial Theory and Practice in Flanders and the Centre for Scholarly Editing and Document Studies.' *Literary and Linguistic Computing*, 19/1: 119-127.
- Van Raemdonck, B. (2009). 'USER Survey: Using Scholarly Editions for Research' <<http://www.kantl.be/ctb/USER>> [7 januari 2010]
- Witte, T. (2008a). *Het oog van de meester. Een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van havo- en vwo-leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs*. Stichting Lezen reeks 12. Delft: Eburon.
- Witte, T. (2008b). *Het oog van de meester. De literaire ontwikkeling van havo- en vwo leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs*. Samenvatting van het proefschrift dat is verdedigd op 29 mei 2008 te Groningen. Groningen: Universitair Onderwijs Centrum.